

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/118/60-63>

Sonaxanım Kərimova

Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi

<https://orcid.org/0009-0009-4915-1620>

son.art.92@mail.ru

Azərbaycan Diyarşünaslıq Muzeylərinin tikmə və zərgərlik inciləri

Xülasə

Zərgərlik sənəti qədim dövrlərdən günümüzdə qədər insanların estetik zövqünü, dini inanclarını və sosial statusunu ifadə edən mühüm sənət sahələrindən biridir. Qədim dövrlərdə insanlar sadə materiallardan – sümük, daş, dəniz qabıqları – zinət əşyaları hazırlamışlar. Zaman keçdikcə bu əşyalar daha mürəkkəb və estetik baxımdan zəngin olmuşdur. Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar bu sənətin qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Bu sənət növü təkcə bəzək deyil, həm də mədəni dəyər daşıyır. Azərbaycandakı Tarix-Diyarşünaslıq muzeyləri bu irsin qorunması və tanıtılmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: diyarşünaslıq, zərgərlik, sənət, əqiq, amulet, inkrustasiya

Sonakhanım Karimova

Azerbaijan National Carpet Museum

<https://orcid.org/0009-0009-4915-1620>

son.art.92@mail.ru

Embroidery and Jewelry Samples from Azerbaijani Local History Museums

Abstract

Jewelry art is one of the oldest forms of decorative-applied art, reflecting human aesthetic taste, religious beliefs and social status. In ancient times, people crafted jewelry from natural materials such as bones, stones, and shells. Over time, these items became more intricate and aesthetically refined. Archaeological excavations in Azerbaijan confirm the long-standing tradition of jewelry making. In Azerbaijan, local history museums play a crucial role in preserving and studying this cultural heritage.

Keywords: local history, jewelry, art, agate, amulet, inlay

Giriş

Zərgərlik sənəti insan tarixində ən qədim və mühüm dekorativ-tətbiqi sənət növlərindən biri olaraq minilliklərdə ki, bəşəriyyətin estetik zövqünü, dünyagörüşünü, dini inanclarını və sosial statusunu ifadə edən vasitələrdən biri olmuşdur. Qədim dövrlərdə zərgərlik əşyaları yalnız bəzək məqsədi ilə deyil, həm də qoruyucu amulet, dini rəmz və ya sosial təbəqələşməni göstərən simvol kimi istifadə olunurdu.

Azərbaycan ərazisində tapılan arxeoloji artefaktlar – bilərziklər, boyunbağlar, üzük və s. – bu ərazilərdə zərgərlik sənətinin çox qədim tarixə malik olduğunu göstərir (Vəliyev, Abdulova, 2016).

Ənənəvi zərgərlik əşyalarında işlənmiş motivlər – aypara, günəş, nar, quşlar, palıd yarpağı və digər nəbatı, həndəsi naxışlar – həm bədii zövqü, həm də xalqın inanc və mifoloji düşüncəsini əks etdirir. Bu motivlər zərgərlik məmulatlarını yalnız gözəllik əşyası deyil, həm də mədəni və dini mirasın daşıyıcısı edir.

Muzeylər, xüsusilə diyarşünaslıq və incəsənət muzeyləri, zərgərlik sənətinin qorunmasında və gələcək nəsillərə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu muzeylər qədim dövrlərə aid zərgərlik nümunələrini toplayaraq, onların mənşəyini, hazırlanma texnikasını və istifadə kontekstini tədqiq edir.

Azərbaycan Tarix-Diyarşünaslıq muzeyləri bu sahədə əhəmiyyətli işlər görür və ölkənin müxtəlif bölgələrinin zərgərlik mədəniyyətini nümayiş etdirir (Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi, 2020).

Tədqiqat

Zərgərlik sənəti minilliklər boyunca insan həyatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Bu sənət növü yalnız gözəllik və bəzək məqsədi daşımamış, həm də sosial statusu, dini inamları, mədəni kimliyi və estetik zövqü ifadə etmişdir. Tarix boyu müxtəlif xalqlar zərgərlik əşyaları vasitəsilə öz mədəniyyətlərini və həyat tərzlərini nümayiş etdirmişdir (Mustafayev, n.d.).

Qədim dövrlərdən başlayaraq insanlar təbii materiallardan – daşlardan, sümükdən, dəniz qabıqlarından və sonradan metallardan – zinət əşyaları hazırlamışlar. Tunc və Dəmir dövrlərində zərgərlik sənəti xüsusi bir sənətkarlıq sahəsinə çevrilmiş, xüsusilə qızıl və gümüş kimi qiymətli metallarla işləmə texnikası inkişaf etmişdir. Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış qədim bilərziklər, üzük və boyunbağlar bu sənətin burada da qədim ənənələrə malik olduğunu sübut edir (Azərbaycan tarixi (III cild, 7 cildə), 1960).

Zərgərlik əşyalarının tərkibində istifadə olunan qiymətli və yarıqiymətli daşlar – yaqut, zümrüd, firuzə, lal, kəhrəba və digərləri – onların dəyərini daha da artırır. Ənənəvi zərgərlik əşyalarında tez-tez rast gəlinən motivlər, həndəsi və nəbati naxışlar həm bədii, həm də simvolik mənə daşıyır. Məsələn, aypara, günəş, nar, palıd yarpağı kimi elementlər müxtəlif inanclar və mifoloji təsəvvürlərlə bağlı olmuşdur.

Zərgərlik sənətinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından muzeylərin rolu əvəzsizdir. Diyarşünaslıq və incəsənət muzeyləri qədim və klassik dövrlərə aid zərgərlik nümunələrini toplayır, sistemləşdirir və ictimaiyyətə təqdim edir. Həmçinin, bu əşyaların üzərində aparılan elmi tədqiqatlar vasitəsilə onların tarixi dövrü, mənşəyi, texnikası və mədəni konteksti öyrənilir (World Jewellery, n.d.).

Müasir dövrdə də zərgərlik sənəti öz aktuallığını qoruyur. Əl işləri ilə hazırlanan unikal zinət əşyaları həm yerli, həm də beynəlxalq bazarlarda böyük maraqla qarşılanır. Bir çox sənətkarlar klassik üslubları müasir elementlərlə birləşdirərək, milli zərgərlik ənənələrini yaşadır və inkişaf etdirirlər. Nəticə olaraq, zərgərlik əşyaları sadəcə gözəllik obyektı deyil, həm də dərin tarixi, sosial və mədəni mənə daşıyan sənət nümunələrinə çevrilir. Onların öyrənilməsi və qorunması, xalqın mədəni irsinin yaşadılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Qədim dövrlərdən bu günə qədər geyim bəşəriyyət tarixinin əks olunduğu güzgü kimidir. Hər bir ölkə, hər bir xalq öz inkişafının müəyyən dövrlərində insanların geyimində öz izini, özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoyur (World Jewellery, n.d.).

Xalqımızın dünya görüşünü əks etdirən geyim, tikmə əşyaları demək olar ki, bütün diyarşünaslıq muzeylərində mövcuddur.

Burada toplanan tikmələr, geyimlər əsasən XIX-XX əsrləri əhatə edir. Bunların arasında XIX əsrin həyat tərzini əks etdirən yelpik Gəncə tarix diyarşünaslıq muzeyində saxlanılır. Yelpik müxtəlif materiallardan hazırlanıb. Yelpik ağac tutacaqdan, həsirdən, xara, çit və məxmər parçadan ibarətdir. Ölçüsü 20x33 sm olan yelpik qurama texnikası ilə hazırlanıb. Kənarları üçbucaq formalı parçalar və onların ucları isə rəngli yun iplərdən hazırlanmış qotazlarla bəzədilib. Qotazların yaşıl, sarı, qırmızı, ağ, göy rəngarəngliyi yelpiyi daha da zənginləşdirir (Afgan Bazar, n.d.).

Şəmkir tarix diyarşünaslıq muzeyinin eksponatlarından olan tikmə nəfis tərtibatı ilə diqqəti cəlb edir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə aid olan tikmənin məxmər parçası qara rəngdədir. Üzərində tərtib olunmuş ornamentlər şəkəri, qırmızı, göy, mavi rənglərlə işlənmişdir. Dörd bir kənarı yarımdairəvi formalaların biri birinə birləşməsi ilə əmələ gələn haşiyə ilə əhatələnmişdir. Kiçik meandra haşiyəsi ilə əhatələnən ara sahənin mərkəzində dairələr içərisində az hallarda rast gəlinən doqquz guşəli element daha çox diqqəti cəlb edir. Bu elementin daxilində və xaricində yerləşən nəbati elementlər sarı, qırmızı, göy rənglərdə işlənmişdir. Bütün səthi müxtəlif nəbati elementlərlə bəzədilən tikmə dizaynı və naxış tərtibatı ilə seçilir (Mercury, n.d.).

Zərgərlik nümunələri əsrlər boyu istifadə olunan və mədəniyyət ənənələrini, zövqü yaradan dekorativ təbii sənətin növlərindən biridir. Qədim dövrdən bu vaxta qədər dəyişən zərgərlik üslubu insanların həyat tərzində haqqında məlumat verir.

Qədim dövrdə yaranan zərgərlik nümunələri yalnız bəzək əşyası kimi istifadə olunmurdu. O həmçinin qoruyucu amulet rolunu da oynayır. Qədim insanlara görə zərgərlik nümunələrində istifadə olan materialların hərəsinin öz mənası var idi. İlk yaranan zərgərlik nümunələri daha sadə, primitiv olublar. Zaman keçdikcə bir çox sənət əsərləri kimi zərgərlik nümunələrində kompozisiyası, estetik görünüşü daha da mürəkkəb görünüş alır. Məsələn, bəzi dövlətlərin ilk zərgərlik əşyaları balıq qulaqlarından olub. İlk zərgərlik əşyaları qədimdə əsasən əldə olan materiallardan (ağacdan, heyvanların sümük və dişlərindən, daşlardan və s.) hazırlanırdı. Sonralar keramik nümunələr yaradılan dövrlərdə rənglənmiş gildən zərgərlik nümunələri, amuletlər yaradırdılar (Diamant.ua, n.d.).

Azərbaycanın Tarixi-Diyarşünaslıq muzeylərində saxlanılan eksponatlar əsasən həmin bölgənin tarixini, geyim tərzini, zövqünü, işlətdiyi məişət əşyalarını özündə əks etdirir.

Bu tarix diyarşünaslıq muzeylərindən biri də Bərdə Tarixi-Diyarşünaslıq Muzeyidir ki, bir çox dekorativ tətbiqi sənət nümunələri ilə yanaşı zəngin, rəngarəng zərgərlik əşyalarının kolleksiyasına sahibdir. Bu zərgərlik nümunələrindən 125, 166, 167, 127, 128, 179 inventar nömrəli zərgərlik nümunələrini göstərmək olar. Bu eksponatlardan 167 inventar nömrəli eksponat muncuqlardan və əqiq daşından ibarətdir. Burada olan daşlar fərqli ölçülərdə və fərqli formalardadır. Biləriyin üzərində olan əqiq daşları yer üzündə ikinci ən çox yayılmış mineral olan kvars minerallar qrupuna aiddir. "Karnelian" olaraq da adlandırılan serdolikin zoğalı albalı rənginə görə adlandırıldığı düşünülür.

Əqiq daşı dünya xalqlarının mədəniyyətində daima seçilir və mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qədim dövrlərdən əqiq daşının pis nəzərdən və yoxsulluqdan qoruması, öz sahibinə uğur gətirməsinə inanılır. Buna görə də əqiq daşı çox məşhur idi və onu qoruyucu talisman olaraq istifadə edirdilər (Alrosa, n.d.).

Qədim zamanlardan bəri qadın gözəlliyinin ən gözəl rəmzlərindən biri sırğalar olmuşdur. Atabəylər dövrünə aid Gəncə qalasında tapılan və Gəncə Tarixi-Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılan sırğalarda öz maraqlı tərtibatı ilə diqqəti cəlb edir. Gümüşdən olan bu sırğalar dairə formasındadır. Sırğanın üzərində spirallə formalı naxışlar həkk olunub. Burada olan spirallə formalı naxış kainatın simvolu hesab olunur. Bu simvol dünyanın bir çox mədəniyyətlərində təsvir olunub.

Gəncə Tarixi-Diyarşünaslıq Muzeyinin daha bir eksponatı XIX əsrə aid olan gümüş sırğadır. Bu sırğada zərgərlikdə naxışvurmanın texniki emal üsullarından biri olan İnkrustasiyadan (xatəmkarlıq) istifadə olunmuşdur. Burada üç dairəvi bir oval formada açılmış oyuya qiymətli daşlar qoyularaq bərkidilmişdir. Sırğanın kənarlarında zəncirlərdə qəpik pullar asılıb (Karat, n.d.).

Qəpik pullarla bəzədilən daha bir zərgərlik nümunəsini Göyçay Tarixi-Diyarşünaslıq Muzeyinin eksponatlarından olan, XIX əsrə aid gümüş qadın zərgərlik əşyalarını göstərmək olar. Burada gümüş kəmərlər, boyunbağlar, kəmərlər başlıqları və s. var. Kəmərlər başlıqların yaradılmasında döymə, oyma və qarasağad texnikasından istifadə olunub. Belə zərgərlik nümunələri vasitəsilə regionun iqtisadi tarixi, pul dövriyyəsi, zərgərlik texnologiyaları və qadınların sosial statusu haqqında məlumat almaq olar (Russculture.ru., 2020).

Nəticə

Zərgərlik sənəti bəşər tarixində yalnız gözəllik vasitəsi deyil, həm də sosial, mədəni və dini məna daşıyan dərin köklərə malik sənət növü kimi formalaşmışdır. Aparılmış tədqiqatlar və muzeylərdəki eksponatlar sübut edir ki, bu sənət minilliklər boyu insanların gündəlik həyatına və mədəni dünyasına sirayət etmişdir. Zərgərlik əşyaları təkcə estetik baxımdan deyil, həm də onların daşdığı rəmzi, dini və sosial məna ilə fərqlənmiş, xalqın mədəni və mədəni kimliyinin daşıyıcısına çevrilmişdir.

Qədim dövrlərdə zərgərlik əşyalarının qoruyucu funksiyası, onların eyni zamanda inanc obyektləri və talisman kimi qəbul olunması bu sənətin yalnız estetik deyil, mədəni aspektini də önə çıxarır. Əqiq daşı kimi qiymətli daşların bu kontekstdə istifadə olunması, onların həm yerli, həm də ümumdünya mədəniyyətindəki rolunu vurğulayır.

Azərbaycan ərazisində tapılmış qədim biləziklər, boyunbağlar, sırğalar, kəmərlər başlıqları və digər zərgərlik nümunələri bu ərazidə zərgərlik sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərir.

Bu nümunələrin hazırlanma texnikaları – döymə, oyma, qəlibləmə, naxışvurma, inkrustasiya və qarasavad – ustaların texniki biliklərinin və incə zövqünün göstəricisidir.

Bərdə, Gəncə, Göyçay kimi şəhərlərin Tarixi-Diyarşünaslıq Muzeylərində qorunan zərgərlik nümunələri bu sənətin regional özəlliklərini də üzə çıxarır. Hər bölgənin özünəməxsus texnikaları, istifadə etdiyi simvol və naxışlar, həmçinin material seçimi mövcuddur. Bu fərqliliklər isə Azərbaycanın mədəni müxtəlifliyini və zəngin sənətkarlıq ənənələrini bir daha təsdiqləyir.

Zərgərlik sənətinin tədrisi, tədqiqi və qorunması yalnız sənətkarların deyil, həm də alimlərin, muzey işçilərinin və mədəniyyət sahəsində çalışanların üzərinə düşən mühüm vəzifədir. Çünki, bu sənət xalqın mədəni kimliyini daşıyan, tarixini danışan və onun estetik zövqünü əks etdirən nadir vasitələrdən biridir. Ona görə də zərgərlik sənətinin müxtəlif aspektləri üzrə aparılan araşdırmalar, bu sənətin gələcək nəsillərə ötürülməsi və qloballaşma dövründə milli kimliyin qorunması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev, F., & Abdulova, G. (2016). *Qarabağ geyimləri*. Bakı: Elmin İnkişafı Fondu.
2. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi. (2020). *Zərgərlik inciləri*.
3. Mustafayev, C. (n.d.). *Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq*. Bakı: Elm.
4. *Azərbaycan tarixi* (III cild, 7 cildə). (1960). Bakı.
5. World Jewellery. (n.d.). <https://world-jewellery.livejournal.com/6472.html>
6. World Jewellery. (n.d.). <https://world-jewellery.livejournal.com/118559.html>
7. Afgan Bazar. (n.d.). <http://afgan-bazar.ru/taxonomy/term/110/all?page=3>
8. Mercury. (n.d.). History of Jewelry: From Ancient Civilizations to the Present Day. <https://www.mercury.ru/news/istoriya-yuvelirnykh-ukrasheniy-ot-drevnikh-tsivilizatsiy-dosovremennosti/>
9. Diamant.ua. (n.d.). Through the millennia: The history of the development of jewelry. <https://diamant.ua/ru/articles/skvoz-tysyacheletiya-istoriya-razvitiya-yuvelirnykh-ukrashenij/>
10. Alrosa. (n.d.). History of jewelry art. <https://www.alrosa.ru/academy-alrosa/likbez/istoriya-yuvelirnogo-iskusstva/>
11. Karat. (n.d.). History of jewelry art. <https://7karat.by/blog/istoriya-yuvelirnogo-iskusstva>
12. Russculture.ru. (2020, May 8). At the Dawn of History: Riddles of Eternal Symbols. <https://russculture.ru/2020/05/08/na-zare-istorii-zagadki-vechnich-simvolov/>

Daxil oldu: 13.01.2025

Qəbul edildi: 12.05.2025